

بسمه تعالی

بررسی خروج یمانی در زمان ظهور از دیدگاه روایات مهدویت

لیلا آسال^۱

چکیده

مهدویت به عنوان یکی از مهم‌ترین مباحث اعتقادی در اندیشه اسلامی، همواره مورد توجه محققان و عالمان دینی بوده است. در این راستا، یکی از شخصیت‌های برجسته و کلیدی در روایات ظهور، یمانی است که از او به عنوان پرچمدار حق و یاری دهنده امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف یاد شده است. این مقاله با رویکردی توصیفی-تحلیلی، به بررسی نقش و جایگاه یمانی در فرایند ظهور بر اساس روایات اسلامی می‌پردازد. ابتدا به تعریف شخصیت یمانی و ویژگی‌های او در منابع روایی شیعه پرداخته شده و سپس شرایط و زمان خروج او و بررسی می‌شود. در ادامه، نقش یمانی در مواجهه با سفیانی و تاثیر او در حرکت ظهور تحلیل می‌شود. همچنین اختلافات موجود در روایات و دیدگاه‌های مختلف علما درباره صحت و تأویل این روایات مورد نقد و بررسی قرار می‌گیرد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که یمانی نقشی محوری در آماده‌سازی جامعه برای ظهور امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف داشته و به عنوان یکی از نشانه‌های حتمی ظهور زمینه ساز تحقق عدالت جهانی است.

کلید واژه: خروج یمانی، ظهور، مهدویت

^۱. طلبه حوزه علمیه صادقیه خاوران تبریز

مقدمه

خداوند متعال جهان را خلق کرد و آدمی را خلیفه الله قرار داد و برای راهنمایی‌اش پیامبرانی را فرستاد و در نهایت با فرستادن خاتم الانبیا، کامل‌ترین دین را به انسان عرضه کرد و نعمتش را تمام کرد. حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سلم دین اسلام را به شکل احسنت ابلاغ نمودند. پس از رحلت آن بزرگوار، اختلاف در امت باعث ایجاد تفرقه بین مسلمانان شد. مهدویت از زمان رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم مطابق با سخنان ایشان و آیات قرآن به عنوان باوری اصیل بین شیعیان بوده است. حضرت قائم عجل الله تعالی فرجه الشریف اکنون در پرده غیبت منتظر ظهور هستند. پیش از ظهور آن حضرت، حوادثی در جهان هستی رخ می‌دهد که برخی از آنها در روایات ائمه معصومین علیهم السلام به عنوان نشانه حتمی و قطعی بیان شده است. یکی از این نشانه‌های قطعی خروج یمانی می‌باشد که فردی مومن، صالح با ویژگی‌های خاصی است.^۱ او در شرایط بحرانی و در زمانی که بیشتر مردم از حقیقت مهدویت غافل هستند، قیام خواهد کرد. در روایات نیز این امر تصریح شده است. امام باقر علیه السلام در این زمینه می‌فرمایند: هنگامی که یمانی خروج کرد، به سوی او بشتابید، زیرا پرچم او پرچم هدایت است و بر هیچ مسلمانی جایز نیست که از او روی برگرداند، هر کس چنین کند از اهل آتش خواهد بود، زیرا او به سوی حق و راهی مستقیم دعوت می‌کند.^۲ این روایت از معتبرترین احادیث در رابطه با یمانی است که در کتب دیگر نیز نقل شده است. یمانی به عنوان هدایت کننده‌ترین شخصیت در میان قیام‌های آخرالزمان معرفی شده است. در مورد چگونگی خروج یمانی، در تحقیقات مختلفی با نگرش‌های گوناگون در قالب کتاب و مقاله نوشته شده است مانند کتاب «یمانی در عصر ظهور» نوشته سید علی حسین میلانی، کتاب «نقش یمانی در عصر ظهور» نوشته احمد متبری و پژوهش با عنوان «جایگاه یمانی در میان علائم حتمی ظهور» به قلم زهرا نیک منش؛ البته در بیشتر این تحقیقات به خروج یمانی در کنار سایر علائم ظهور به صورت کلی و فشرده اشاره شده است. با توجه به اهمیت این موضوع و تاکید فراوان بر وقوع این رخداد عظیم در روایات مهدویت، در مقاله حاضر تلاش شده است تا با تحلیل دقیق روایات به روشن شدن جایگاه یمانی و معنای دقیق این خروج در زمان ظهور پرداخته شود. این پژوهش می‌تواند کمک شایانی به درک بهتر

^۱. گلیپایگانی، منتخب الاثر، باب علائم ظهور، ص ۴۸۶

^۲. مجلسی، بحار الانوار، ص ۲۳۲

روند تحقیق مهدویت و شکل‌گیری حکومت جهانی امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف در عصر ظهور داشته باشد.

۱. مفهوم شناسی

۱-۱. خروج یمانی

خروج در لغت نقیض (دخول) به معنای بیرون شدن از چیزی است، خواه این بیرون شدن فیزیکی باشد یا مفهومی.^۱ خروج در متون اسلامی به معنای حرکت هدفمند، قیام اصلاحی یا برون رفت از وضعیتی خاص کاربرد دارد. در مفاهیم مربوط به مهدویت نیز خروج به معنای آغاز حرکت شخصیت‌هایی مانند یمانی یا سفیانی برای ایفای نقش خاص در فرایند ظهور است. خروج یمانی مفهومی است که نشان دهنده قیام یک شخصیت الهی برای هدایت جامعه، مبارزه با باطل و زمینه‌سازی ظهور امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف است.

۱-۲. ظهور

ظهور در لغت به معنای آشکار شدن و برتری یافتن است. همچنین به معنای نمایان شدن چیزی که قبلاً پنهان بوده، آمده است.^۲ ظهور در مفاهیم اسلامی، تجلی وعده الهی برای پیروزی نهایی حق بر باطل است. در قرآن کریم، خداوند وعده داده است که حق بر باطل پیروز خواهد شد: «وَوَرِّدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتَضَعُّوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أُمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ».^۳ این آیه نشان دهنده آغاز حکومتی الهی بر رهبری امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف است که در آن عدالت، صلح و توحید در سراسر جهان برقرار خواهد شد. کلمه ظهور علاوه بر اعلان فرارسیدن روز موعود، بر موارد دیگری چون آشکار شدن دولت اهل حق و حقیقت^۴ و پیروزی حضرت^۵ به کار رفته است.

۱. فراهیدی، کتاب العین، ص ۱۵۸

۲. همان، ص ۳۷

۳. قصص: ۵

۴. کلینی، اصول کافی، ص ۳۳۵

۵. صدوق، کمال الدین و تمام النعمه، ص ۴۸۳

۱-۳. مهدویت

مهدی اسم مفعول و به معنای هدایت شده است. مهدویت نیز از همین ریشه است.^۱

مهدویت یکی از ارکان اساسی اندیشه شیعه اثنا عشری است. شیعه معتقد است که امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف دوازدهمین امام از اهل بیت علیهم السلام است که رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم خود بشارت آمدن و عدالت گستری و منجی گری او در جهان آینده را داده است. این عقیده و باور تنها به شیعیان اختصاص ندارد بلکه همه فرقه‌های اسلامی در آن مشترک هستند.

۲. حتمی بودن یمانی

حتمی بودن خروج یمانی از جمله مباحثی است که بر صراحت در روایات شیعه بیان شده است. در این زمینه، امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «قَبْلَ قِيَامِ الْقَائِمِ خَمْسُ عَلَامَاتٍ مُحْتَوِيَّاتٍ، الْيَمَانِيُّ وَالسُّفْيَانِيُّ وَالصَّيْحَةُ وَقَتْلُ النَّفْسِ الزَّكِيَّةِ وَالْخَسْفُ بِالْبَيْدَاءِ؛» پیش از قیام قائم پنج نشانه حتمی خواهد بود؛ یمانی، سفیانی، صیحه، قتل نفس زکیه و خسف بیداء.^۲ این حدیث پنج نشانه قطعی و غیر قابل تغییر ظهور امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف را برمی‌شمارد که یکی از آنها خروج یمانی است. تعبیر (قبل قیام القائم) نشان دهنده این است که به طور قطع این وقایع پیش از ظهور رخ خواهند داد. علاوه بر این در روایات دیگر نیز خروج یمانی به عنوان پرچمدار هدایت و یکی از شخصیت‌های مثبت و کلیدی معرفی شده است. امام باقر علیه السلام می‌فرماید: «وَلَيْسَ فِي الرَّأْيَاتِ رَأْيَةٌ أَهْدَى مِنْ رَأْيَةِ الْيَمَانِيِّ هِيَ رَأْيُهُ هُدًى لَأَنَّهُ يَدْعُو إِلَى صَاحِبِكُمْ؛» این تاکید بر هدایتگری و دعوت یمانی به امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف اهمیت و قطعی بودن نقش او را در زمینه سازی ظهور بیشتر نمایان می‌کند.^۳

۳. شخصیت شناسی یمانی

۱-۳. نام و لقب

۱. تونه‌ای، فرهنگ الفبایی مهدویت، ص ۲۶۹

۲. طوسی، کتاب الغیبه، ص ۴۳۷

۳. مجلسی، بحار الانوار، ص ۲۳۲

درباره نام و نسب یمانی اطلاعات صریح و دقیقی از پیشوایان معصوم علیهم السلام به دست ما نرسیده است. تنها چیزی که در بیشتر روایات به آن اشاره شده است این است که یمانی از یمن قیام خواهد کرد از این رو به او یمانی گفته می‌شود. در برخی روایات او از شیعیان و محبان اهل بیت معرفی شده که مردم را به سوی امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف دعوت می‌کند. از کعث بن حارث در کتاب مشارق الانوار آمده است: «ثُمَّ يَخْرُجُ مِنْ صَنْعَاءِ الْيَمَنِ ابْيَضُ كَالْقَطَنِ اسْمُهُ حُسَيْنٌ أَوْ حَسَنٌ فَيَذْهَبُ بِخُرُوجِهِ غَمَرِ الْفَتَنِ فَهَنَّاكَ يَظْهَرُ مُبَارَكًا زَكِيًّا وَهَادِيًا مَهْدِيًّا؛ از صنعای یمن مردی سفید بسان پنبه به نام حسین یا حسن قیام می‌کند و با قیام او سختی فتنه‌ها پایان یابد در این هنگام شخصیت مبارک و پاک و هدایت کننده و هدایت شده ظهور می‌کند»^۱.

در مورد نسب یمانی برخی محققان احتمال دادند که یمانی از نسل اهل بیت علیهم السلام یا از شیعیان خالص ایشان باشد، اما این موضوع به صورت قطعی در منابع حدیثی نیامده است. در برخی منابع اهل بیت سخنانی نقل شده که مربوط به نام یمانی است مانند روایتی که در آن یمانی (سعید) خوانده شده و او را نصر نامیده اند. ابوهریر از پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم نقل کرده است: «صَاحِبُ الْأَعْمَاقِ الَّذِي يَهْزُ مِنْ اللَّهِ الْعَدُوُّ عَلَى يَدَيْهِ نَصْرٌ فَقَالَ إِنَّمَا سَمِيَ نَصْرَ لِنَصْرِ اللَّهِ إِيَّاهُ فَأَمَّا إِسْمُهُ فَسَعِيدٌ؛ (صاحب اعماق که به دست او دشمنان نابود می‌شوند نصر نام دارد). به این دلیل نصر نامیده شده است که نصرالله و یاری دهنده دین خداست و اسم او را سعید هم گفته‌اند»^۲.

البته ابن حجر در شرح حدیث «لَا تَقُومُ السَّاعَةُ حَتَّى يَخْرُجَ رَجُلٌ مِنْ قَحْطَانَ؛ از پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم می‌نویسد نام این شخصیت را پیدا نکردم»^۳. لذا قرطبی گمان می‌کند نام یمانی جهجاه باشد؛ چرا که مسلم از پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم چنین نقل کرده است که: «لَا تَذْهَبُ الْأَيَّامُ وَاللَّيَالِي حَتَّى يَمْلِكَ رَجُلٌ يَقَالُ لَهُ جَهْجَاهُ؛ روزها و شب‌ها به پایان نمی‌رسد تا مردی که به او جهجاه گویند به حکومت رسد»^۴.

۱. برسی، مشارق الانوار الیقین، ص ۲۰۰

۲. ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ص ۱۸۳

۳. ابن حجر، فتح الباری، ص ۳۹۷

۴. ابن حجر، فتح الباری، ص ۳۹۷

می‌شود، برای سایر معاندان و مخالفان حضرت دارای این پیام است که مخالفت و مقاومت در مقابل حرکت جهانی امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف نتیجه‌ای جز شکست به دنبال نخواهد داشت.

۲-۷. فتوحات یمانی

یمانی در دوران پیش از ظهور، با قیام خود به مبارزه با ظلم و فساد می‌پردازد و فتوحات مهمی در مسیر عدالت و حمایت از مظلومان رقم می‌زند. این فتوحات از لحاظ جغرافیایی و معنوی، اهمیت ویژه‌ای در روند ظهور امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف دارند. قیام یمانی با هدف زمینه‌سازی ظهور امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف صورت می‌گیرد و فتوحات او شامل پاکسازی مناطق از ظلم و فساد و آماده‌سازی مردم برای پذیرش حکومت جهانی عدل است. در روایتی از امام باقر علیه السلام تاکید شده است: «یمانی قیام خود را با پرچم هدایت آغاز می‌کند و این پرچم به معنای آغاز یک حرکت نظامی و فرهنگی برای پاکسازی جامعه از ظلم است»^۱. همچنین امام صادق علیه السلام در این زمینه می‌فرماید: «زمانی که سفیانی خروج می‌کند همزمان یمانی از یمن قیام می‌کند و با سپاه سفیانی مواجه می‌شود و مناطقی که تحت کنترل سفیانی قرار دارند از جمله قسمت‌هایی از منطقه شام و عراق را آزاد می‌کند و بر آنان غلبه می‌کند و این اقدامات در جهت آماده‌سازی مسیر برای ظهور امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف است»^۲.

یمن به عنوان پایگاه اصلی قیام یمانی معرفی شده است. یمانی با سازماندهی نیروهای خود در یمن پیروز می‌شود و موفق به گسترش عدالت و امنیت در این منطقه می‌شود و این نقطه آغاز فتوحات او در مناطق دیگر است.^۳ فتوحات یمانی صرفاً جنبه نظامی ندارد بلکه جنبه‌های معنوی و اجتماعی آن نیز بسیار چشمگیر و برجسته است. یمانی با هدف هدایت مردم به سوی حق قیام می‌کند و این فتوحات بخشی از برنامه الهی برای ظهور امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف است. در برخی روایات مهدوی نیز آمده است، فتوحات یمانی با سرعت زیادی رخ می‌دهد و او به سرعت بر دشمنان غلبه می‌کند. یمانی پس از فتوحات اولیه نیروهای خود را به سوی امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف هدایت می‌کند و در کفار ایشان

۱. نعمانی، الغیبه، ص ۲۷۹

۲. مجلسی، بحار الانوار، ص ۲۳۲

۳. گلپایگانی، منتخب الاثر، ص ۲۷۹

قرار می‌گیرد. فتوحات یمانی نمادی از حاکمیت حق و عدل و مقابله با ظلم و فساد است که در نهایت به پیروزی امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف و استقرار حکومت جهانی عدالت ختم می‌شود.

۸. مدت حکومت و فرجام حرکت یمانی

با بررسی منابع متعددی مشخص شده است که دوره حکومت و فعالیت یمانی بسیار کوتاه و محدود است و فاصله چندانی با ظهور امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف ندارد. یکی از نتایج مهم جنبش یمانی نابودی معاندان ظهور همچون سفیانی است که در روایات این امر تثبیت شده است. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «یمانی مردم را از شر سفیانی نجات می‌دهد و ظلم او را ریشه کن می‌سازد».^۱ یمانی با حرکت اصلاح‌گرایانه خود به ایجاد وحدت و همبستگی میان مسلمانان کمک می‌کند و از ایجاد اختلاف و تفرقه جلوگیری می‌کند و مردم را به یکپارچگی دعوت می‌کند. فرجام حرکت یمانی در نهایت به تثبیت حکومت جهانی امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف ختم می‌شود، چرا که ایشان به عنوان یکی از فرماندهان اصلی امام عجل الله تعالی فرجه الشریف در برقراری عدالت و اصلاح امور جهان مشارکت دارد. امام صادق علیه السلام در این زمینه می‌فرماید: « هنگامی که قائم مقام ظهور کند؛ یمانی یکی از یاران نزدیک او خواهد بود و در کنار ایشان برای برقراری عدالت در سراسر زمین می‌کوشد».^۲ در رابطه با سرنوشت یمانی در پایان جنبش او برخی روایات اشاره به این دارد که یمانی ممکن است در نبرد با سفیانی یا دشمنان دیگر امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف به شهادت برسد، اما این شهادت به پیروزی نهایی حق منجر خواهد شد و با خون خود به قیام و ظهور کمک می‌کند. اما در برخی روایات دیگر یمانی تا پایان حکومت قائم مقام زنده می‌ماند و در استقرار عدالت جهانی مشارکت می‌کند و به عنوان یکی از فرماندهان کلیدی امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف است. شهادت یا زنده ماندن یمانی در روایات به صورت احتمالی مطرح شده است و بستگی به تحقق رویدادها دارد. در هر دو حالت یمانی نقش کلیدی در زمینه‌سازی ظهور امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف را ایفا می‌کند و حرکت او به عنوان یک جنبش الهی مورد تایید است. علم دقیق این موضوع تنها نزد خداوند متعال است و ممکن است این سرنوشت به شرایط ظهور و مصلحت الهی بستگی داشته باشد.

^۱. مجلسی، بحار الانوار، ص ۳۵

^۲. همان، ص ۲۳۲

نتیجه‌گیری

ظهور امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف از مهم‌ترین و روشن‌ترین وقایع در عالم است که همانند دیگر پدیده‌های مادی، دارای نشانه‌هایی است که آن را با سایر امور جهان تمایز می‌دهد. ائمه معصومین علیهم السلام از همین رو برای بیداری و آگاهی بخشی مردم علائم ظهور را به طور مشخص بیان کرده‌اند که پیش از ظهور امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف به وقوع خواهند پیوست. پدید آمدن هر یک از این علائم نویدی از نزدیک شدن ظهور حضرت قائم عجل الله تعالی فرجه الشریف هستند. همچنین برای منحرفان و مدعیان دروغین آن حضرت نیز دارای این پیام است که از بدی و تباهی دست بردارند. در میان نشانه‌های حتمی ظهور سهم روایات مربوط به خروج یمانی چشمگیر است. با استناد به منابع روایی معتبر شیعه، یمانی به عنوان شخصیتی هدایتگر و صالح معرفی می‌شود که پرچم او هدایتگرترین پرچم در دوران ظهور است. ویژگی‌های یمانی همچون ایمان قوی، دعوت به حق، مقابله با ظلم، همراهی با اهداف امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف او را به یکی از برجسته‌ترین شخصیت‌های دوران ظهور تبدیل کرده است. خروج همزمان یمانی با خراسانی و سفیانی اهمیت ویژه به جایگاه یمانی در تحولات آخر الزمان می‌بخشد. یمانی با پرچم عدالت در برابر سفیانی که نماد ظلم و فساد است می‌ایستد و مردم را به حق دعوت می‌کند. بنابراین خروج یمانی نه تنها یک نشانه حتمی ظهور است بلکه یک الگوی رفتاری برای شیعیان و همه منتظران امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف به شمار می‌رود. یمانی نمادی از حرکت به سوی حق، عدالت و اصلاحگری است که در مسیر ظهور نقش اساسی ایفا می‌کند. یمانی به عنوان رهبر الهی، مأموریت مهمی در راه زمینه‌سازی ظهور دارد و شناخت جایگاه او، راهی برای افزایش بصیرت دینی و آمادگی برای استقبال از دوران ظهور امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف است.

فهرست منابع و مآخذ

قرآن کریم، ترجمه: حسین انصاری

الف) کتب فارسی

۱. تونه‌ای، مجتبی، موعودنامه (فرهنگ الفبای مهدویت)، قم: میراث ماندگار، چاپ اول، ۱۳۸۹.

ب) کتب عربی

۲. ابن حجر، احمد بن علی، فتح الباری به شرح صحیح البخاری، ریاض: دارالسلام، چاپ ۱۴،

۱۳۷۹.

۳. ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد، تاریخ ابن خلدون، بیروت: دارالکتب العلمیه، چاپ ۷، سال

۱۳۷۳.

۴. ابن عساکر، محمد بن احمد، تاریخ مدینه دمشق، دمشق: دارالمعرفت، چاپ ۲۰، قرن ۱۹

میلادی.

۵. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، قاهره: مطبع بولاق، چاپ اول، قرن هفتم میلادی

۶. بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح البخاری، دمشق: دارالمعرفت، چاپ هشتم، ۱۳۹۳

۷. برسی، رجب بن محمد، مشارق الانوار الیقین، قم: ذوی القربی، چاپ سوم، ۱۳۹۳

۸. حموی، یاقوت بن عبدالله، معجم البلدان، بیروت: دار صادر، چاپ هفتم، سال ۱۳۹۲

۹. خویی، ابوالقاسم، معجم رجال الحدیث، قم: ثقافه الاسلامیه فی العالم، چاپ اول، ۱۴۱۳

۱۰. سبحانی، جعفر، بحوث فی ملل و النحل، قم: موسسه امام صادق، چاپ نهم، ۱۳۷۷

۱۱. صدوق، محمد بن علی، کمال الدین و تمام النعمه، تهران: نشر اسلامیه، چاپ دوم، ۱۳۹۵

۱۲. صافی گلپایگانی، لطف الله، منتخب الاثر قم: انتشارات مولف، چاپ اول، ۱۴۲۲ ه.ق

۱۳. طوسی، محمد بن حسن، کتاب الغیبه، قم: موسسه معارف اسلامی، چاپ اول، ۱۴۱۱ ه.ق

۱۴. فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، قم: موسسه دارالهجره، چاپ نهم، ۱۴۰۹ ه.ق

۱۵. فیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر، قاهره: دارالمعارف، چاپ اول، ۱۳۹۷ ق

۱۶. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران: نشر دارالکتب اسلامیه، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ ه.ق

۱۷. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، بیروت: دارالاحیاء التراس العربی، چاپ سوم، ۱۴۰۳ ه.ق

۱۸. مروزى، نعيم بن عماد، **الفتن**، تحقيق: ابو عبدالله ايمن محمد محمد عرفه، قم: مكتب التوفيقية،

چاپ اول، ۱۴۲۴

۱۹. مسعودى، على بن حسين، **التمبيه والاشراف**، هلدن: مطبقة بريل، چاپ اول، ۱۸۹۳ ميلادى

۲۰. مفيد، محمد بن محمد، **الارشاد فى معرفته حجج الله على العباد**، قم: دارالمفيد، چاپ اول،

۱۴۱۴ ه.ق

۲۱. نعمانى، محمد بن ابراهيم، **الغيبه**، تهران: دارالكتب اسلامى چاپ اول ۱۳۶۲ ه.ش

۲۲. نيشابورى، مسلم بن حجاج، **صحيح مسلم**، قم: دارالطباعه الطاهره، چاپ هشتم، ۱۳۲۹ ه.ق